

प्र क र ण - चौथे

=====

• चिपळूणकरपूर्व निबंधाचे स्वरूप •

प्रकरण - चौथे

=====

* चिपळूणकरपूर्व निबंधाचे स्वरूप *

=====

महाराष्ट्राच्या सामाजिक विचारांची जळण-घळण इंग्रजांच्या राजवटीतच घडून आली. इ.स.१८१८ साली पेशवाईचा अस्त झाला. आणि राजकीय सत्तेची सर्वकाही सुत्रे इंग्रजांनी आपल्या हाती घेतली. हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य गेले आणि पारतंत्र्याच्या एक आवळी सर्वत्र पसरली. त्यामुळे इंग्रजराज्य सत्तेला विशेष करणारी शक्तीच जणू नष्ट झाली. इंग्रजांच्या या राज्यसत्तेत हिंदुस्थानच्या सामाजिक जीवनात अनेक प्रकारची परिवर्तने होत गेली. तसे पाहिले तर महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनाला राजकीय स्थित्यंतरे ही गोष्ट कांही नवी नव्हती. मुसलमान आणि या सारख्या अनेक परकीय राज्यसत्ता भारतावर आक्रमण करून गेल्या होत्या. आक्रमणाच्या अन्यायाखाली भारतीय समाजजीवन अनेक वेळा भरडून निघाले होते. त्यामुळे सामाजिक जीवन अनेकवेळा टक्कून निघाले होते. राजकीय क्षेत्रात सर्वत्र संघर्ष चालू होता. इंग्रजांनी आपली सत्ता हिंदुस्थानावर स्थापन केली आणि इंग्रजी शासन व इंग्रजी शिक्षण, त्यांचा वैज्ञानिक दृष्टिकोन यामुळे आम्ही चकीतच झालो. त्यांचा सुरवातीचा सुधारणावादी दृष्टिकोन आम्हाला दिलासा देणाराच होता. पण पुढे हाच दिलासा आमच्या समाजव्यवस्थेला, सुसंस्काराना, समजूतींना श्रद्धेला, जीवनपध्दतीला एक अव्हानच वाटू लागले. जुण्या व नव्या दृष्टिकोनाचे, मतांचे परस्परांना उद बसू लागले. "पाश्चात्य विद्येच्या संस्कारातून एकोणिसाव्या शतकात भारतीय विचार-वर्ताना स्वातंत्र्य, लोकशाही इ. आधुनिक जीवनमूल्याचा साक्षात्कार घडू शकला." असे गं.बा.सरदार म्हणतात. तर तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी

यांनीही या इंग्रजी राज्यसत्ता व हिंदुस्थानची समाजरचना या बाबतीत अभिप्राय व्यक्त करताना म्हटले आहे - " इंग्रजी राज्याने पाश्चात्य सुधारणांचा पाया तयार केला व सुधारणांची आकांक्षा आणि सांस्कृतिक व सामाजिक पुनर्विधानाची तृष्णा येथे निर्माण झाली" ³ खरे पाहिले तर हे सर्व इंग्रजी वाङ्मयाच्या सानिध्यामुळेच घडून आले. आमच्या निद्रिस्त आवस्थेत पडलेल्या समाजाला जागृत करण्यासाठी भारतातील अनेक विचारवंत वृत्तपत्रातून स्फुट स्वरूपाचे लेखन करू लागले. यामध्ये प्रामुख्याने लोकहितवादी, बाबा पद्मनजी, विष्णु बुवा ब्रम्हचारी, का. बा. मराठे या भारतीय विचारवंतांबरोबरच ख्रिस्ती मिशनरी मिसेस फरार या सारख्या विचारवंतांनी आपले सामाजिक राजकीय, धार्मिक, वाङ्मयीन कौटुंबिक स्वरूपाचे विचार वृत्तपत्रातून मांडले. तेच पुढे निबंधम्हणून प्रकाशित करण्यात आले. यामध्ये फार मोठी आजच्या सारखी वाङ्मयीनता होती. असे म्हणूच नाही. त्यामध्ये एक प्रकारचा बालबोधपणाच होता. परंतु या सर्व लेखनात सामाजिक सुधारणेचा, सामाजिक तळमळीचा भाग निश्चितपणे होता.

थोडक्यात इंग्रजीच्या संपर्काने आम्ही भारतीयांच्या दृष्टिकोणात परिवर्तनशीलता आली. या परिवर्तनशीलतेला इंग्रजांच्या अनेक विद्यांबरोबर आलेली मुद्रणकला ही ब-याच अंशी कारणीभूत होती. या सर्वांबरोबर ख्रिस्ती मिशन-यांनीही महत्वाचे कार्य केले. नव्या सुधारणावादी दृष्टिकानाने सारेच पुरुष झपाटले गेले होते. लेखनीला, पुस्तक लिहिण्याला व ते पुस्तकही व्यवहारिक जीवनाला उपयोगी पडेल असे करण्यास इंग्रजी राज्य व त्याची शासन पध्दती ब एक प्रेरणाच होती. असे जरी असले तरी प्रारंभीच्या लेखनातील आशय, त्याच्या अभिव्यक्त्या पध्दती किंवा वाङ्मयीनता यामध्ये बालबोधपणा विचार मांडणीतील ओबडधोबडपणा अधिक प्रमाणात आढळतो.



(अ) आशय आणि अभिव्यक्ती :

मराठी निबंधवादः मयाचा प्रारंभ हा प्रामुख्याने इ.स.१८१८ मध्ये पेशवाईचा अस्त झाला आणि हिंदुस्थानवर इंग्रजी राज्यसत्ता स्थापन झाल्यानंतर झाला. या काळात अनेक निबंधकार आपले निबंध प्रकाशित करित होते. सुरवातीच्या काळात निबंध वाडः मयात भर घालण्याचे महत्वाचे कार्य ख्रिस्ती मिशन-यानी केले. आपल्या धर्माचा प्रसार करण्यासाठी ख्रिस्ती धर्माचे महत्त्व पटवून सांगणारी छोटी-छोटी पुस्तके छापून ती भारतीय जनतेला वाटली. मराठी वाडः मय निर्मितीचा तो एक पायाच होता. इंग्रजांच्या ज्ञानाने भारावून गेलेल्या आमच्या देशातील विचारवंताना स्वजनांचे अज्ञान पाहून त्यांना शहाणे करून सोडण्याची तळमळ वाटू लागली. मराठी निबंधवादः मयाची निर्मिती या ज्ञानप्रसारासाठीच झाली होती. त्यामुळे या निबंधातील आशय हा समाजाला बोधकरणे, अनेक विषयातील, सामाजातील ज्ञान त्याला करून देणे हाच त्या पाठीमागील महत्वाचा हेतू होता. आजच्या प्रगल्भ आवस्थेतील निबंधापेक्षा प्राथमिक स्वरूपातील निबंध हा पूर्णतः वेगळ्या स्वरूपाचा, भिन्न होता. या काळातील निबंधकारांनी आपल्या निबंधातून सामाजिक, राजकीय, वैज्ञानिक, धार्मिक, वाडः मयीन अशा वेगवेगळ्या विषयावर लेखन, करून ते समाजाच्या कानाकोप-यापर्यंत पोहचविण्याचे कार्य केले. तेच स्फुट स्वरूपाचे लेख पुढे निबंध म्हणून प्रसिद्ध झाले.

कोटूनही विषयास सुरवात करावी, येईल तो मुद्दा लिहावा, मुख्य विषयाला अनुसरून विषयाची मांडणी करावी, महत्वाच्या बाबींची पुनरुक्ती करावी, असे एकंदर या निबंधाचे स्वरूप होते. विषय निवडीच्या बाबतीतही फारशी कल्पकता होती असे नाही. कोणत्याही लहानमोठ्या विषयावर भाषांतर केले जात होते. सखोल व स्वतंत्र चिंतन करून निबंध लिहिले जात नव्हते. लोकहितवादीचे निबंध या गोष्टीला थोडेसे

अपवादात्मक होते. त्यांच्या लेखनात सामाजिक चिंतनाचा भाग होता. स्पष्टवक्तेपणा अधिक होता. असे जरी असले तरी त्यांच्या लेखनात कांही दोष आहेत. त्यांच्या लेखनाला अनुभवाच्या मर्यादा आहेत. धार्मिक व सामाजिक विषयाबरोबरच राजकीय विषयावरही लेखन केले जात होते. या कालखंडातील निबंधांचे प्रामुख्याने दोन भाग पडतात. १८३२ ते १८४९ हा पहिला भाग व्हे आहे. तर १८५० ते १८७४ हा दुसरा भाग पडतो. इ.स. १८३२ च्या सुरवातीला बाळशास्त्री जांभकरांनी " दर्पण " हे वृत्तपत्र काढले. या वृत्तपत्रातून स्पुट लेखनाला वाव मिळाला.

पिठयान पिठया शिक्षणापासून वंचित असलेल्या अशिक्षित समाजातील माणसांच्या मनाची व विचारांची पुर्नबांधणी व्हावी म्हणून समाजातीलच एखाद्या विषयनिवड करून आशयाची मांडणी केली जात होती. समाजातील अशिक्षित माणसालाही समजेल, रुचेल, पचेल अशी निबंधांच्या भाषेतील शब्दरचना, वाक्यरचना वापरून निबंधाची बांधणी केली जात होती. निबंधांच्या पहिल्या भागात प्रामुख्याने १८३५ मध्ये मिसिस फरार या ख्रिस्ती मिशनरीने " कुटुंबप्रवर्तननीति " हा इंग्रजी भाषेतून मराठीत भाषांतर करून पाहिला निबंध आणला. तोच मराठी निबंध वाङ्मयातील पहिला निबंध म्हणून ओळखला जातो. सामाजिक जीवनातील आशय घेऊन तो समाजापुढे मांडण्याचा प्रयत्न केला होता. नाशिक येथे या निबंधाचे भाषांतर झाले. हिंदुस्थानातील पहिल्या सुशिक्षित पिढीने ज्या प्रमाणे निबंध लेखनास सुरवात केली त्या प्रमाणेच " हिंदुवासीयांना विद्येची गोडी लागावी, नंतर ते आपोआप ख्रिस्ती धर्म स्वीकारतील या धर्मप्रसाराच्या हेतूने उपयुक्त माहितीचे निबंध लहान लहान पुस्तकरूपाने या मिशनरी लोकांनी मराठी मध्ये प्रसिद्ध केले".^१ या मिसिसफरारांच्या निबंधाचा आशय कौटुंबिक स्वरूपाचा आहे. कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तित्ने एकमेकांशी कसे वागावे, आई वडीलांनी आपल्या मुलाविषयीची आपली कर्तव्ये काय

आहेत, तिचा वापर करीत असताना, ती कर्तव्ये पार पाडत असताना कोणती साधनगिरी बाळगावी या विषयीचा बोध अत्यंत साध्या, सोप्या आणि बालबोध स्वरूपात मंडला आहे. " कुटुंबात समागम सुख पावायासाठी सर्वांनी नम्रतेने, शांततेने, सौशीकपणाने वागावे म्हणून लहानपणापासून हे सद्गुण मुलांची ठायी दृढ करण्यासाठी आई बाबांनी उपाय करीत असावा. मुलांची वासना बहुतरून त्यांच्या वडिलांच्या रीतीभातीप्रमाणे ठसती, हया करिता आईबापे जर खाष्ट, रागीट, अभिमानी असली, परस्परात देखील निघ भाषणे असली तर त्यांचे वारे मुलाला कसे बाधणार नाही ? बाधेलच " ४ मिसेस फरारानी समाजाला समजेल अशा प्रकारेच या आशयाची अभिव्यक्ती केले आहे. हा आशय अधिकाधिक हिंदू लोकांच्या मनात ठसेल. एवढा प्रयत्न आपल्या अभिव्यक्ती कौशल्याने त्यांनी केला आहे. यातूनच हिंदुधर्माचा प्रसार साधला जात होता.

अव्वल इंग्रजीच्या कालखंडात समाज व्यवस्थेची मुलागामी चिकित्सा करून तिच्यात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी लोकहितवादी अविश्रांतपणे झगडले. सामाजिकतेची जाणीव व स्त्रीया विषयी कमालीचा कळकळा हा त्यांच्या एकूणच लेखनातील आशयाचा गाभा होता. प्राचीन कल्पनाच आपल्या देशाच्या विकासाला आड येतात. त्या कल्पना आपण प्रथम मीडून काढल्या पाहिजेत. हा विचार लोकहितवादींनी आपल्या निबंधातून मीडला. जो आशय व्यक्त करावयाचा तो सडेतोड भाषेत व्यक्त करणे या त्यांच्या स्पष्टवक्तेपणात सामाजिक चिंतनाचा भाग सर्वात महत्वाचा होता. लोकहितवादींच्या निबंधातील आशयाचा व अभिव्यक्तीचा आनखी एक महत्वाचा विशेष होता तो म्हणजे दिलेली माहिती एवढी बारिक, विस्तृत व पूर्ण असते की, त्या स्वरूपाची समग्रता इतर कोणत्या निबंधात दिसत नाही.

भारताला पारतंत्र्य येण्याचे कारण म्हणजे आमच्या समाजाला चिंतकून बसलेले प्राचीन विचार हे आहे व पूर्व वैभव हे आहे. असे लोक-हितवादींना वाटते. "पांडवांचे केळेस हिंदुलोक मोठे ऐश्वर्यास आले आणि विद्या वगैरे त्यांनी फार चित्त लावून शोधून काढील्या मोठमोठे विद्वान व बुद्धिदमान म्हणजे व्यास, वाल्मीक हे कवी नारदासारखे गायनशास्त्री, कपिला सारखे शास्त्रज्ञ, अर्जुनासारखे युद्धकर्ते, धर्मासारखे सत्यवक्ते इ. प्रकारचे उत्तम लोक त्याकाळी होऊन गेले आणि असे विद्वान विचारशील लोक ज्या देशात असतील, त्या देशात कांही न्यून पडेल हे ही अशक्य आहे." ^५ परंतु ही वस्तुस्थिती आहे. पण आमचे लोक या विचाराच्या व ऐश्वर्याच्याच भ्रमात राहिले. आपले स्वातंत्र्य इंग्रजांच्या हवाली केले, आमचा अशिक्षितपणा हा ही पारतंत्र्याला कारणीभूत होता. लोकहितवादी म्हणतात, "आज कित्येक शतके तेलाच्या बैलाप्रमाणे आम्ही जुण्या शास्त्राच्या आणि पुराणाच्या घाण्याभोवती घिरक्या घालीत आहोत." ^६ हा विचार स्पष्ट करताना त्यांची भाषाशैली कठोर रूप धारण करते. परंतु त्यात सामाजिक सुधारणेची तळमळ मात्र निश्चित स्वरूपात होती. हे विसरून चालणार नाही.

नव्या युगाच्या नव्या जाणीवांनी लेखन करणारे जे साहित्यिक मराठीमध्ये होते. त्यामध्ये बाबा पद्मनजी यांचे स्थान निश्चितच वरचे आहे. बाबा पद्मनजींचा काळ हा सामाजिक संक्रमणाचा काळ होता. ~~बाबा~~ इंग्रजी शिक्षणाला नुकताच प्रारंभ झाला होता. दुस-या बाजूला ख्रिस्ती मिशन-यांनी आपल्या धर्माचा प्रसार जोराने सुरू केला होता. या ख्रिस्ती धर्माचा प्रभाव न कळत बाबा पद्मनजींच्या व्यक्तिमत्त्वावर पडत चालला होता. याच वेळी स्त्री शिक्षणाविषयी आमच्या कल्पना कांही वेगळ्याच होता. या प्रश्नावरच संवादात्मक पध्दतीने बाबा पद्मनजी यांनी प्रकाश टाकला इ आहे. सामाजिक बांधिलकी आणि सामाजिक आशय घेऊनच

बाबा पद्मनजी यांनी "स्त्रीविद्याभ्यास" हा निबंध लिहिला. या निबंधात प्रथम स्त्रीशिक्षावरील समाजातील लोकांच्या क्लेशांचा परामर्श घेतला आहे. स्त्री शिक्षण म्हणजे धर्म बुडविण्याचे लक्षण मानले जात होते. स्त्रीया शिक्ष्यावर व्यभिचारी होतील, अमर्याद होतील, व पतीची अवहेलना करतील, लावण्या, कोकशास्त्र यासारखी पुस्तके वाचून त्या चारित्र्यभ्रष्ट होतील. या सारख्या शंका, कुशका समाजात उपस्थित केल्या जात होत्या. त्या सर्वांची उत्तरे दिली आहेत. बालसंगोपन, संसार दक्षता, आर्थिक स्ववलंबन मुलावर संस्कार करणे यासारख्या गोष्टी स्त्री शिक्षणामुळे होतील. असा प्रपंच बाबा पद्मनजी यांनी मांडला आहे. व स्त्री शिक्षणास विरोध करणे मुर्खपणाचे आहे. स्त्रीयांचे अज्ञान दूर होण्यासाठी त्यांना शिक्षण दिलेच पाहिजे हा विचार त्यांनी मांडला आहे.

हा निबंध अभिव्यक्तीच्या दृष्टिने अगदीच बालबोध आहे. कांही समीक्षकांनी म्हटल्याप्रमाणे बालिश स्वरूपाचे वाटावे असे निश्चितच आहे. वास्तविक पाहता निबंध वाङ्मयाचा प्रारंभ होता. त्यामुळे त्यात अस्वाभाविक असे कांहीच नाही. परंतु या प्राथमीक स्वरूपाच्या स्फूट निबंध लेखनातून नव्या बुद्धिवादाची, नव्या तर्कवादीची आणि भारतीय परंपरेला संमत नसलेल्या नव्या इहवादीची जी बीज प्रकट झाली तिच्यामुळे आजच्या आघाडीच्या राज्यकर्त्यांनाही ऐकोणिसावे शतक हे एक क्रांती शतक होते असे म्हणावेसे वाटते".^७

महात्मा फुले आणि लोकहितवादी या दोघांनाही समकालिन असे थोर विचारवंत म्हणजे विष्णूबुवा ब्रम्हचारी यांचा उल्लेख करावा लागेल. त्यांना आपल्या सामाजिक विषमते विरुद्ध लिहिले असून सामाजिक व आर्थिक साम्यवादाचा पुरस्कार केला आहे. त्यांनी आपल्या प्रत्येक निबंधातून लोक क्लेश विचार सांगितले आहेत. त्याकाळी

कोणालाही न सुचलेल्या विषयासंबंधी कोणालाही न सूचू शकणारे विचार त्यांनी मांडले होते. थोडक्यात विष्णूबुवा ब्रह्मचारी यांनी साम्यवादी विचाराचा पुरस्कार आपल्या निबंधातून केला आहे. आदर्श राज्य व्यवस्था कशी असावी याचे कल्पनाचित्र आपल्या निबंधातून विष्णूबुवांनी मांडला आहे.

* सर्व प्रजा एक कुटुंब आहे व सर्व जमीन हाच एक बाग व त्यातून जे जे निघेल ते ते सवचि एक याप्रमाणे राज्यव्यवस्था अस्ली म्हणजे सर्वांना सर्व उपभोग मिळतात.^{१८} हा साम्यवादएकोणीसाव्या शतकाच्या सुरवातीच्या काळात मांडणे एवढे सोपे नव्हते.

या निबंध वाङ्मयाची निर्मिती होत असताना सामाजिक, राजकीय, धार्मिक या विषयांच्यापेक्षा वेगळ्या पध्दतीने निबंधाचे लेखन करणारे निबंधकार म्हणून का.बा.मराठे यांच्याकडे पाहिले पाहिजे. त्यांच्या पूर्वी मराठी साहित्यात वाङ्मय विषयक निबंधाची फारशी चर्चा झाली नव्हती. नाटककार व कादंबरीकार यांनी साहित्याची निर्मिती करित असताना कोणत्या गोष्टी त्या कलाकृतीत घ्याव्यात व कोणत्या टाळाव्यात याचा उहापोह प्रस्तुत निबंधाचा आशय आहे. हा आशय मराठी वाचकांना अगदी नवखा होता. लेखनाची विवेचन पध्दती व अभिव्यक्तीची पध्दती मात्र इंग्रजी व संस्कृत अशी मिश्रित आहे. त्याप्रमाणेच सामाजिक कादंब-या आणि नाटके यांची उदाहरणे घेवून त्यातील भाषाशैली, कथानक मांडणी यांच्यातील दोषही स्पष्टपणे दाखविले आहेत.

(ब) अभिव्यक्तचे वेगळेपण :

मराठीमध्ये यापूर्वी कोणी काहीच लिहिले नाही अशा भावनेने

प्रारंभीच्या निबंधकारानी निबंधलेखन केले. या लेखनाची प्रगल्भ अशी जाणीव अद्याप त्याच्यामध्ये आली नव्हती. त्यामुळे मिळेल त्या विषयावर लेखन करणे हेच तात्कालीन निबंधाचे स्वरूप होते. त्या बरोबरच कांही वैचारिक स्वरूपाचेही लेखन झाले होते. पण त्याचे प्रमाण आजच्यापेक्षा निश्चितपणे कमी होते. सामाजिक जीवनातील प्रश्नाची मांडणी करणे हेच बहुतांशी निबंधाचे विषय होते. सामाजातील एखाद्याचा प्रश्न घेवून त्यावर आपणास जमेल त्या स्वरूपात विचार प्रकट करणे, त्यासाठी वेगळी भाषाशैली, अलंकारिक व साहित्यिक भाषेचा वापर केला जात नव्हता. तेवढी जाणही आली नव्हती. मात्र याला लोकहितवादी कांही प्रमाणात अपवाद आहेत. १९३५ मध्ये मिसेस फरार यांनी लिहिलेला "कुटुंब प्रवर्तननीति" किंवा "मद्यपान निषेधक बोध", "सदाचार" यासारखे कांही निबंध पाहिले तर त्याची प्रचिती येते. यामध्ये विशेष वाडःमयीन गुण नव्हते. पण समाजपरिवर्तनाची तळमळ होती.

अभिव्यक्तीमध्ये बालबोधपणा येण्यास यापेक्षाही अनखी कांही कारणे होती. मराठी गद्याला श्रेष्ठ अशी वाडःमयीन परंपरा नव्हती. इ.स.१८१८ पूर्वी मराठीत बखर व महानुभवीय गद्य वाडःमय सोडले तर पद्यात्मक स्वरूपाची रचना केली होती. मात्र याच शतकात गद्य वाडःमय लिहिण्यास प्रारंभ इंग्रजीच्या मदतीने झाला असल्याने त्यामध्ये बालबोधपणा येणे स्वाभाविकच होते. १८३५ मध्ये मिसेस फरार यांनी इंग्रजी भाषेतून भाषांतरित करून "कुटुंबप्रवर्तननीति" हा निबंध लिहिला. त्याचा आशय व अभिव्यक्ती ही बोधपरच होती. तरीही भाषेत इंग्रजी स्वरूपाचे वळण जाणवते. त्यातील मराठी शुद्ध स्वरूपात नाही. त्यामुळे या निबंधात व त्याच्या लेखनात कृत्रीमता आली आहे.

लोकहितवादींच्या विचारात मात्र भाबडेपणाची भाषा नाही.

आपल्या लेखनातून व अभिव्यक्तीतून रोख ठोकपणाचाच पुरस्कार त्यांनी केला आहे. त्यांना जे सांगावयाचे आहे ते चिंतनशीलतेतून निर्माण झाले आहे. म्हणूनच त्यांनी प्रसंगी स्वजनाविषयीही टीकेचे उद्गार काढले आहेत व इंग्रजांच्या सुधारणावादी दृष्टिचापुरस्कार केला आहे. त्यांचे राजकीय आणि आर्थिक विचार हा त्यांच्या साहित्याचा एक महत्वपूर्ण विचार आहे. हिंदुस्थानातील लोकांच्या क्लिासी जीवनामुळे व समाजातील अशिक्षितपणामुळे आज आपणाला पारतंत्र्य निर्माण झाले. असे लोकहितवादींना वाटते. हे प्राचीन काळापासून चालत आलेले विचार बदलले पाहिजेत असा कळकळा त्यांच्या लेखनातून अभिव्यक्त झाला आहे. "आमच्या लोकांची रीत अगदी बदलल्या शिवाय या देशाचे हित होणार नाही व या लोकांस स्वतः राज्य चालविण्याचे सामर्थ्य आल्याखेरीज इंग्रजलोक या देशातून गेले तरी उपयोग होणार नाही. पुनःगर्दी होईल व बेबंदी, अंदाधुंदी, भालेराई, होळकरी गर्दी व पेंढारी अशा गोष्टी पुनरपि होतील आणि कोणास जीव, घरदारही निर्मय राहणार नाही".^९ असे स्पष्ट विचार ते आपल्या लेखनातून अभिव्यक्त करतात. आपल्या देशात एकचित्तपणा नाही किंवा आपल्या लोकांना आपल्यावर कोण राज्य करते आहे याचीही जाणीव नसते. जो राज्य करतो त्यालाच विष्णुचा आवतार मानले जाते. अशी आमच्या समाजाची अवस्था होती. त्यामुळेच हिंदुंच्या लोकांना या स्वरूपाचे पारतंत्र्याचे जीवन आले आहे. हे सर्व सामाजिक दोष लोकहितवादींनी आपल्या लेखनातून अभिव्यक्त केले आहेत.

जो विषय आपणास समाजाला सांगावयाचा आहे तो त्यांच्याच भाषेत व्यक्त करून प्रस्तुत निबंधातील आशय वाचकांना अधिकाधिक समाजातून सांगण्याचा प्रयत्न बाबा पद्मनजी यांनी केला. "स्त्रीविद्याभ्यास निबंध" यामध्ये इतर निबंधकारांच्यापेक्षा एक वेगळा प्रयोग त्यांनी घडवून आणला. निबंधाला संवादाची जोड देऊन संवादात्मक निबंध लिहिला.

स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार एक नवतरुण आणि स्त्रीशिक्षणाविषयी घृणा बाळगणारा, या विचारांचा तिरस्कार करणारा एक वृद्ध यांच्यातील संवादातून प्रस्तुत निबंधाचा आशय अभिव्यक्त केला आहे. स्त्रीच्या शिक्षणामुळे पुरुषांची सहचरी, कुटुंबाचे पोषण करणारी, सुखदुःखाची वाटेकरीन, नव-यावर प्राणापलिकडे प्रेम करणारी, भिडस्त मर्यादशील होईल, यामुळे पतिपत्नीचा संसार सुखात चालेल असे बाबा पदमनजी यांना वाटते. यातून त्यांचे भारतीय कुटुंबाचे सुमनिरिक्षण, त्यांचा अभ्यास, व्यासंग व अभिव्यक्तीचे कौशल्य इत्यादी गुण स्पष्टपणे जाणवितात.

या निबंधाचा आशय अभिव्यक्त करताना त्याचे दोन भाग पाडलेले आहेत. पहिल्या भागात स्त्रीयांना विद्या शिकवील्या विरुद्ध हिंदू लोक सर्वसाधारणपणे ज्या शंका कुशका व्यक्त करतात त्याचे समाधान करण्यात आले आहे. तर दुस-या भागात स्त्रीयांना शिक्षण दिल्याने होणा-या लाभासंबंधी विस्ताराने चर्चा करण्यात आली आहे.

"सुखदायी राज्यप्रकरणी निबंध" हा विष्णुबुवा ब्रम्हचारी यांचा निबंध विशेष उल्लेखनीय आहे. एकोणिसाव्याशतकाच्या सुरवातीलाच त्यांनी साम्यवादी विचारांचा पुरस्कार केला आहे. त्यामुळे आशय आणि अभिव्यक्तीच्या शैलीतून त्यांच्या वैचारिकतेचा पल्ला दिसून येतो. प्रस्तुत निबंधात ते आदर्श समाजाचे चित्र रेखाटतात. अभिव्यक्तीमध्ये व्यापकता व सर्व समावेशक सामाजिक संकल्पना दिसते. समाजातील कुटुंब व्यवस्थेच्या स्वरूपात सुमनिरिक्षण करून ती पूर्णतया बदलली पाहिजे व सृष्टी एक कुटुंब अशी व्यापक कल्पना अस्तित्वात आली. तर सर्वत्र एक-सुत्रता निर्माण होईल. हा विचार त्यांनी मांडला आहे. याच विचाराचा पुरस्कार त्यांनी या निबंधातून केला आहे. थोडक्यात -

“ दुरितांचे तिमिर जावो । विश्व स्वधर्म सूर्ये पाहो ।

जो जे वांचिल तो ते लाहो । प्राणीजात ॥ ” या ज्ञानेश्वरीतील पसायदानाचाच प्रत्येक विष्णुबुवांच्या निबंधातून व्यक्त होतो.

वरील चारही निबंधापेक्षा अभिव्यक्तीच्या बाबतीत वेगळे स्वरूप असलेला का.बा.मराठे यांचा निबंध म्हणजे “ नावल आणि नाटक हयाज विषयी निबंध ” हा होय. मराठे यांच्या अभिव्यक्तित एक समीक्षणात्मक भूमिका दिसून येते. अव्वल इंग्रजी वाङ्मयाच्या कालखंडात वाङ्मयविषयक निबंधाची चर्चा कोणी केली नव्हती व त्या स्वरूपाचे निबंध लेखनही केले नव्हते. का.बा.मराठे यांनी आपल्या चिंतनशीलतेतून या निबंधाची अभिव्यक्ती केली आहे. ते म्हणतात, “पुस्तुत नावले लिहिणारे व नाटके लिहिणारे फार झाले आहेत, हव्या तशा कल्पना पुस्तकातून घालतात, व हवा तितका सत्याचा अपलाप करितात, असे होउ नये म्हणून कोणी तरी चांगल्या विद्वानाने नावल व नाटक यांच्या स्वरूपाविषयी निबंध लिहावा व तो छापून प्रसिद्ध करावा. रा.बा. विष्णुपंतींनी हा अभिप्राय दोन तीन चांगल्या विद्वानास कळविला परंतु कोणाच्याही हातून ही गोष्ट झाली नाही. म्हणून पुढील अल्पविद्वानांचा निबंध छापण्यात आला. त्यात न्यूनता पुष्कळ असतील, परंतु कांही माहिती इंग्रजी निबंधातून व संस्कृत ग्रंथातून घेतली आहे, ती यापुढे नावल करणा-यास अथवा नाटक लिहिणा-यास उपयोगी पडेल अशी निबंध कर्त्यास आशा वाटते.”^{१०} एका अर्थाने लेखकांना व नाटककारांना मराठे यांनी या निबंधातून बोधच केला आहे.

(क) वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये :

निबंध हा वाङ्मयप्रकार मुळाव्या आपला नाही. इंग्रजांचे राज्य आपल्यावर सुरू झाले आणि आपल्या हिंदुस्थानलोकांना इंग्रजी वाङ्मयाची

गोडी निर्माण झाली. इंग्रजांच्या अगद्य ज्ञानाने आम्ही भारावून गेलो. परंतु पुढे अनेक प्रकारचे संघर्ष उभय लोकांत निर्माण होऊ लागले. त्यामुळे इंग्रजी विद्या शिकून शहाणे झालेल्या लोकांनी समाजातील कोणताही विषय घेवून त्यावर लेख लिहिण्यास सुरवात केली. आपला विचार समाजासमोर मांडणे या प्रक्रियेतूनच निबंध हा वाङ्मयप्रकार उदयास आला. निबंध लेखनाचा हा प्रारंभीचाच काळ असल्याने यामध्ये फारमोठी वाङ्मयीनता होती. असे मूळीच नाही. कोटूनही विषयाला सुरवात करावी, येईल तो मुद्दा लिहिवा, मुख्य विषयाला अनुसरून विषयाची मांडणी करावी. महत्वाच्या बाबींची पुनरुक्ती करावी. असेच त्याचे स्वरूप होते. सखोल व स्वतंत्र चिंतन करून निबंध लिहिले जात नव्हते. लोकहितवादींचे निबंध मात्र याला अपवाद होते. परंतु त्यांनाही अनुभवाच्या मर्यादा होत्याच वाङ्मयाची जाण आमच्याकडील लोकांना नव्हती. ती इंग्रजी वाङ्मयाच्या मदतीने नुकतीच येऊ लागली होती. असे म्हणता येईल. त्या निबंधकारांचे मौलिक विचार, आक्रमकवृत्ती, शैलीच कसब ही सारी वैशिष्ट्ये स्वतंत्र्य रीतीने आपल्या निबंधात मांडण्यास आमच्या लेखकांना उपयोगी पडली.

अव्वल इंग्रजी कालखंडा पूर्वीच्या वाङ्मयातून अलंकारिकता, पांडित्यप्रचुरता, रूपकात्मकता, सासारखी कांही वैशिष्ट्ये दिसत होती. परंतु ते वाङ्मय बखर व महानुभावी साहित्याचा कांही अपवाद वगळता पद्यात्मकच होते. पेशवाईच्या अस्तानंतर गद्यात्मक वाङ्मय मराठीत येऊ लागले होते. याच काळात "दर्पण" सारखे वृत्तपत्र बाळशास्त्री जांभेकरानी सुरू केले. यातून सामाजिक, राजकीय, धार्मिक व वाङ्मयीन विषयावर स्फुट स्वरूपात लेखन केले जाऊ लागले. निबंध वाङ्मयात १८३५ मध्ये मिसेस फरार या ख्रिस्ती मिशनरीने इंग्रजी निबंधावरून "कुटुंबप्रवर्तननीति"

हा निबंध मराठीत भाषांतरित केला. निबंधाची वाक्य रचना व भाषा मराठी स्वरूपाची नव्हती. त्यामुळे त्या वाक्यरचनेत एक प्रकारची कृत्रीमता निर्माण झाली होती. तरीही भाषेतील साधेपणा, अनर्लंकृत भाषाशैली, छोटी वाक्यरचना, व भाषेचा ओघवतीपणा यासारखी कांही वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये मिसेस फरार यांच्या निबंधातून व्यक्त होतात.

लोकहितवादींच्या लेखनाचे सर्वात महत्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे उत्कट भावनात्मकता हेच आहे. कोणताही कठीण व गंभीर विषय असला तरी मांडणीतील साधेपणांमुळे लोकांच्या मनापर्यंत तो विचार पोहचविण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या वाङ्मयात व लेखनात आहे. एखादा आशय अभिव्यक्त करीत असताना त्यामध्ये कोणत्याही प्रकारची भिडभाड न राखता लेखन करणे हे एक वाङ्मयीन वैशिष्ट्य त्यांच्या लेखनात होते. हिंदू लोकांच्या अज्ञानामुळे व पूर्वभेदाच्या भ्रमामुळेच भारतीयाना पारतंत्र्याच्या छायेत पडावे लागले. याची कारणमीमांसा स्पष्ट करताना त्यामध्ये स्पष्टवक्तेपणाची, सामाजिक चिंतनाची, व उपदेशाची तळमळ इत्यादी वाङ्मयीन गुण त्यांच्या लेखनात दिसून येतात.

बाबा पद्मनजी यांनी कौटुंबिक, सामाजिक, विषयावर निबंध लेखन केले आहे. लोकहितवादी प्रमाणेच उत्कट भावनात्मकता वैचारिक तपशील या वाङ्मयीन गुणांचे दर्शन त्यांच्या आशयात घडते. भाषेची पदरचनेची शैली, अन्वयाची एकता, विचारातील गांभीर्य व शब्दालंकार यांची कलात्मक जाणीव यासारखे वाङ्मयीन गुण बाबींच्या लेखनात जाणवतात.

विष्णुबुवांच्या लेखनाचा मुख्य भाग सामाजिक जीवनाचे चित्रण करणे हाच होते. तो आशय व्यक्त करताना त्या भाषेत कधीही अलंकारिकता, पांडित्य कळणाची भाषाशैली, किंवा प्रतिकात्मकतेचा वापर त्यांनी केला

नाही. साधी सरळ भाषाशैली, निवेदनाचा ओघवतीपणा व सामाजिक बांधिलकीची जाणीव ही वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये त्यांच्या सुखदायी राज्य प्रकरणी निबंध यामध्ये आढळतात. बाबा पद्मनजी यांचे वाचन मुख्यतः प्राचीन मराठी धर्मग्रंथांचे असले तरी त्या प्रस्तुत निबंधावर कधीही परिणाम झाला नाही.

का.बा.मराठे यांनी या सर्वांच्या पेक्षा एक वेगळाच प्रयोग केला. यापूर्वी कधीही न लिहिलेल्या वाङ्मयीन विषयावर आपले विचार प्रकट केले. नावल आणि नाटक यांच्या लेखनाची नवी वाट त्यांनी दाखविली. आमच्या वाचकांना काहीसा अपरिचित वाटावा असेच त्याचे स्वरूप होते. त्यांचे मुख्य कारण म्हणजे त्यांची समीक्षात्मक व विवेचन पध्दतीही इंग्रजी व संस्कृत अशी समीक्ष स्वरूपाची होती. प्रस्तुत निबंधातील नाटक व नावल यांच्या काही कसोटया संस्कृत, इंग्रजी वाङ्मयातून घेतल्या आहेत. त्यामुळे इंग्रजी-संस्कृत शब्दालंकार त्यामध्ये येणे स्वाभाविकच होते. एक टीकात्मक भूमिका त्यांनी आपल्या निबंधासाठी निवडली आहे. आजपर्यंत लिहिलेल्या कादंब-या व नाटके यांच्यातील दोष स्पष्टपणे त्यांनी सांगितले आहेत. व ते सुधारण्यास, कादंबरी व नाटक कसे असावे याचाही उदाहरण केला आहे. हे करीत असताना भाषा थोडीशी प्राचीन संस्कृत व इंग्रजीकडे झुकताना दिसते.

(ड) सामाजिक वैशिष्ट्ये :

कोणताही लेखक आणि समाजजीवन यांचा घनिष्ठ संबंध असतो. ज्या समाजात तो लेखक वाढतो त्या समाजाचे चित्र त्याच्या लेखनातून अपरिहारी पणे उमटत असते. एकोणिसाव्या शतकातील सुरवातीच्या काळातील निबंध वाङ्मय लेखक व सामाजिक जीवन यांचाही संबंध

अपरिहार्य आहे. त्या काळातील लोकांच्या अंतःकरणातील विचार व भावना त्या त्या व्यक्तित्वाच्या लेखनातून सहजपणे उमटल्या आहेत. इंग्रजी वाङ्मयातही "Literature is an expression of Personality"¹¹ असा सिध्दांत मांडला आहे.

सामाजिक सुधारणा हा तात्कालीन नियतकालिकांचा व निबंध वाङ्मयाचा हेतू होता. ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार करताना मिशनरींनी हिंदू धर्माच्या वैगुण्यावर जे बोट ठेवले होते त्याकडे आपल्याकडील सुधारकांनी दुर्लक्ष केले नाही. उलट त्यामुळे अंतर्मुख होऊन ख्रिस्ती मिशनरींनी केलेल्या टीकेवर उत्तर देताना स्वतःचा धर्म, समाज यांच्या सुधारणेचा हिरीरीने पुरस्कार केला. तर पुण्यामध्ये कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, लोकहितवादी इत्यादींच्या साह्याने निघालेल्या "ज्ञानप्रकाश" या वृत्तपत्राचे प्रयोजन व नवशिक्षितांनी पुरस्कारलेला सुधारणावादी दृष्टिकोन महत्त्वाचा आहे. विष्णूशास्त्री पंडितांनी स्त्रीयावर होणा-या अन्यायावर, जुलमावर आपल्या लेखनातून प्रखर हल्ला चढविला. तो "ज्ञानप्रकाश" या वृत्तपत्रातूनच ख्रिस्ती मिशन-यांनी हिंदूधर्मावर हल्ला चढविला. तेव्हा नवीन दृष्टिकोणातून धर्माचा विचार करावयास महाराष्ट्रात अनेक धर्म-पंत उदयाला आले व हा विचार समाजापर्यंत पोहचविणेचे सर्वात महत्त्वाचे कार्य निबंध वाङ्मयाने केले. १८३५ ते १८६५ पर्यंत निबंधाचे स्वरूप उपदेशपर व ज्ञानप्रसारात्मकच होते. त्यातून तात्कालीन समाजाचेच चित्र स्पष्ट झाले आहे.

कुटुंब हा समाजाचाच एक भाग आहे. "कुटुंबप्रवर्तननीति" या निबंधातही एकाच कुटुंबातील व्यक्तित्वाची वडीलांचाशब्द का पाळावा, स्त्री पुरुष यांचे परस्पर विषयक संबंध कसे असावेत इ. गोष्टी स्पष्ट केल्या आहेत. सामाजिकतेची जाणीव या निबंधातून प्रकट झाली आहे. या

कुटुंबाचे चित्र रेखाटताना त्या म्हणतात, " संसारात जो आनंद कुटुंबाच्या ऐक्यमत्याने उत्पन्न होतो, तो इतर कक्षानेही होत नाही. ज्या कुटुंबात भाउबहिणी एकमेकांचे हित पाहतात, आपल्या मातापितरांचा मान राखतात, तेच कुटुंब सुखी होय. जरी ते दरिद्रावस्थेत असले किंवा हाल कठीण असले तरी परिवाराच्या संतोषामुळे बाहेरच्या कष्टापासून शांति पावते आणि ज्यामध्ये भाउबंदाची स्पर्धा व वडिलांचा अनादर, परस्परात द्वेष, कलह, कुत्सित भाषण इत्यादिक नेहमी चालतात त्या कुटुंबास पुष्कळ लाभ जरी झाला तरी ते सुखी असे म्हणावयाचे नाही." १२

यातून त्यांचे समाजातील कुटुंबव्यवस्थेचे सूक्ष्म निरिक्षण, समाजव्यवस्थेचे चित्र स्पष्टपणे वाचकासमोर उभे करण्याची हातोटी इ. गुण वाखाणण्यासारखे आहेत.

लोकहितवादींच्या समाज विषयीच्या चिंतनाला पांडित्याचा आधार द्यावा होता. या पेक्षाही त्यांचे विचार अनुभवाच्या पायावरच उभे आहेत. लोकहितवादींचे सर्वच साहित्य समाज बांधणीच्या विचारातून लिहिले गेल्यामुळे तो विचार त्यांच्या लेखनाचा पाया होता. हिंदू समाजाच्या अद्यःपत्तनाची चिकित्सा करताना समाजाच्या नेहक्या सडलेल्या भागावर ते बोट ठेवतात. त्या काळाच्या समाजात जाती, पोटजाती निर्माण होऊन समाजात अनेक प्रकारचे तट निर्माण झाले होते. माणूस माणसाला माणूस म्हणून ओळखेनासा झाला होता. समाजात एकतत्त्व कधीच आले नव्हते. आपण एक आहोत या भावनेचा जणू लोपच झाला होता. आत्मकेंद्रित दृष्टिने आपल्याच हितसंबंधाचे रक्षण व्यवती करू लागली होती. त्यामुळे हिंदू समाजाचे तुकडे पडले. ही सामाजिक स्थिती लोकहितवादींना व्यथित करित होती. या विघटनास समाजातील तीन घटक कारणीभूत आहेत असे लोकहितवादींना वाटते म्हणून ते

सांगतात - " या देशाचे उर्जित होण्यास ज्या आडचणी आहेत त्यातील लोकांच्या हातून निष्ण्याजोग्या ज्या आहेत त्यातील मुख्य पहिल्या तीन दिसतात. एक जात, दोन स्त्रीयांची स्थिती, आणि लहानपणी लग्न" १३ या प्रमाणेच सामाजिक सुधारणा व स्त्रीविषयक प्रश्न हा ही त्यांच्या अत्यंत निकटचा प्रश्न होता. समाजाला कधी कठोर शब्दात तर कधी मातेच्यामतेने कोमल शब्दात उपदेश अशा दोन्ही स्वरूपात त्यांनी आशय आणि अभिव्यक्ती केली आहे. थोडक्यात सामाजिक सुधारणा, समाजाला उपदेश, समाजाच्या जुन्या कल्पनावर प्रहार, या दृष्ट कल्पना मोडून काढण्याचा प्रयत्न, विषमतापूर्ण वर्ण व्यवस्थेला विरोध, स्त्रीयांच्या विषयीचा सुधारणावादी दृष्टिकोन, बालविवाह पध्दतीवर हल्ले ही त्यांच्या लेखनाची सामाजिक वैशिष्ट्ये आहेत.

हिंदुस्थानच्या पराधिनतेची कारणे स्पष्ट करताना आमच्या देशातील अज्ञान, दारिद्र्य, व पूर्ववैभवाची झालेला पड यांमुळेच आम्हास दारिद्र्य निर्माण झाले. त्याचे वर्णन करताना ते म्हणतात - "मर्यादित लोकसंख्येमुळे प्राचीनकाळी भारत देश आर्थिकदृष्ट्या सुखी होता. पुढे लोकसंख्या वाढली. तीत परकीयांच्या आगमनाने भर पडली. उपभोक्ते वाढले, पण त्या प्रमाणात उत्पादनाची साधने वाढली नाहीत. अनु-त्पादक घटकामध्ये सरंजामदार व त्यांचा खाजगी नोकरवर्ग, इंग्रजी अधिकारी व त्यांचा परिवार, भिक्षुक, भिकारी, आणि स्त्रीया यांचा समावेश होतो. अज्ञान, आळस आणि इंग्रजांचा व्यापार यामुळे दिवसेंदिवस दरिद्री होत आहेत." १४

लोककल्याणासाठी विविध विषयावर वेगवेगळ्या प्रकारचे लेखन बाबा पदमनजी यांनी केले. आपल्या देशबांधवातील दोष त्यांना दिसतात. त्यातील दुर्गुणामुळे ते व्यथित होतात. यातूनच त्यांची

सामाजिक बांधिलकीची जाणीव व सुधारणावादी दृष्टिकोन दिसतो. समाजात परंपरेने स्त्री शिक्षणाला विरोध केला गेला. पण स्त्रीयांना शिक्षण मिळाले पाहिजे. हा विचार प्रथम त्यांनी "स्त्रीविज्ञानाभ्यास निबंध" यातून मांडला. स्त्री शिक्षण म्हणजे धर्म बुडाल्याचे लक्षण, शिक्षणा-मुळे स्त्रीया व्यभिचारी होतील, लावण्या, कौकशास्त्रा सारखी पुस्तके वाचून त्या चारित्र्य भ्रष्ट होतील अशा प्रकारच्या शंका समाजात निर्माण केल्या जात होत्या. असे असताना स्त्रीशिक्षणाचा पुरस्कार करून त्यांनी स्त्रीशिक्षणाचे महत्त्व लोकांना पटवून दिले. हा विचार मांडताना इंग्रज लोक मुसलमान लोक, त्याचे आचार विचार व कला यांची माहिती दिली आणि ज्ञान व मनोरंजन असा दुहेरी हेतू त्यांनी साध्य केला. त्यांच्या लेखनातून सामाजिक तळमळ, सामाजिक सुधारणेचा हेतू, सामाजिक बांधिलकी, स्त्रीया विषयी कळकळा या सारखे विशेष आले आहेत.

विष्णुबुवा ब्रह्मचारी यांनी तर साम्यवादाचा पुरस्कार केला आहे. सृष्टी हेच ^{एक} कुटुंब, त्यातील प्रत्येक व्यक्ती त्या कुटुंबाची सभासद आहे. ही सामाजिक व्यापकत्वाची भूमिका आपल्या निबंधातून मांडली आहे. यातून त्यांची सामाजिक बांधिलकीची जाणीव स्पष्ट होते. कार्लमार्क्स यांचा साम्यवादाची तत्वे सांगणारा - "Dais Capital" हा ग्रंथ किंवा सेक्सपिअरची "All The wold is Stage" या कवितेची आठवण करून देणारा विष्णुबुवांचा "सुखदायी राज्यप्रकरणी निबंध" हा आहे.

आजच्या सारखी सुरस ओघवती व मराठी मनाला भुरळ पाडणारी भाषाशैली या कालखंडात प्रचलित नव्हती. केवळ आपला आशय समाजाला अधिक चांगल्याप्रकारे कसा समजेल यासाठी साधी, सोपी व अगदी सामान्य स्वरूपातील भाषाशैलीचा वापर या कालखंडात सर्वत्र निबंधकारांनी केला ~~अ~~होता.

(इ) रचनेचे वेगळेपण :

निबंध वाङ्मय निर्मितीचा हा प्रारंभीचा काळ होता. प्रारंभी इंग्रजीतील निबंध भाषातरीत केले होते. मात्र हळूहळू समाजातील, राजकीय क्षेत्रातील, धार्मिक क्षेत्रातील कोणताही विजय घेऊन कोठूनही विषयाला सुरवात करावी, येईल तो मुद्दा लिहावा, मुख्य विषयाला अनुसरून विषयाची मांडणी करावी. महत्वाच्या बाबींचा पुनहा-पूनहा उल्लेख करावा असे लिखान केले जाऊ लागले होते. त्यामध्ये फारमोठी वाङ्मयीनता नव्हती. अथवा विजयनिवडीचीही कल्पकता नव्हती.

प्राचीन मराठी वाङ्मयाकडे थोडीशी दृष्टी वळवून आपण पाहिले तर असे दिसते की, बखर सारख्या एखाद्या वाङ्मयप्रकाराचा अपवाद सोडला तर सर्व वाङ्मय पद्यात्मक स्वरूपात लिहिले गेले होते. इ.स. १८१८ साली पेशवाईचा अस्त झाला आणि वाङ्मयाच्या एका वेगळ्यापर्वाला सुरवात झाली. इंग्रजीच्या मदतीने गद्य स्वरूपाचे साहित्य मराठीमध्ये अवतरू लागले. ख्रिस्ती मिशनरी लोकांनी आपल्या धर्माचा प्रसार करण्यासाठी ख्रिस्ती धर्माचे महत्त्व पटवून सांगणारी छोटी-छोटी गोष्टींची पुस्तके काढली व ती आमच्या भारतवासीयांना वाटली. अर्थात या पाठीमागचा हेतू हा हिंदुस्थानातील लोकांना वाचनाची आवड निर्माण होईल व ते आपोआप ख्रिस्ती धर्म स्वीकारतील हाच होता. या इंग्रजी व ख्रिस्ती साहित्याच्या मदतीने स्वदेशातील इंग्रजी शिकून शहाणे झालेले लोकही वेगवेगळ्या विषयावर गद्य लेखन करू लागले. यामध्ये एक प्रकारचा बालबोधपणा, ओबडधोबड रचना, महत्वाच्या मुद्यावर भर देऊन आपला आशय अधिक चांगल्या स्वरूपात समाजापुढे मांडण्याचा प्रयत्न झाला. १८३५ मध्ये ख्रिस्ती मिशन-यांनी नाशिक येथे

"कुटुंबप्रवर्तननीति" हा इंग्रजी भाषेतून मराठीत भाषांतरित केलेला निबंध आणला. यामध्ये शुद्ध मराठी भाषाशैली नव्हती. त्यातील रचना कांही प्रमाणात इंग्रजी स्वरूपाचीच होती. बाब पदमनजी यांनी या गद्य प्रकारातही काही प्रमाणात बदल करून संवादाचा वापर केला व "स्त्री विद्याभ्यास" हा निबंध संवादात्मक स्वरूपात लिहिला. या बरोबरच निबंधाचे दोन भाग पाडले. पहिल्या भागात स्त्रीयांना विद्या शिक्ष-विण्याविरुद्ध हिंदुलोक साधारणतः ज्या शंका उपस्थित करतात त्याचे समाधान करण्यात आले आहे. तर दुस-या भागात शिक्षणापासून स्त्रीयांना होणा-या लाभाची चर्चा केली आहे. अनेक निबंधकारांच्या विशेषाप्रमाणेच सामाजिकता हा विशेष त्यात आहे. लेखनाचा, सामाजिक त्रुम्हीचा व साम्यवादाचा गुण दिसतो. विष्णुबुवांनी आपल्या सुखदायी राज्य प्रकरणी निबंधातून आदर्श कुटुंबाची आकरा तत्वे घालून दिली.

का.बा.मराठे यांनी मात्र वाड्:मयीन चर्चेचा पुरस्कार केला. वाड्:मय निर्मितीच्या क्षेत्रात काम करणा-या लेखकांना उपदेश करण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे सामाजिक जाणीव त्यातून येत नाही. एक महत्वाचे वाड्:मयीन कार्य मात्र त्यांनी निश्चितपणे केले ते म्हणजे तुकारामाचे अर्भग इंग्रजी भाषेत भाषांतरित केले. हे गद्यात केलेले भाषांतर पुढे " Poem's of Tukaram " या नावाने प्रसिद्ध झाले.

(ई) भाषिक वैशिष्ट्ये :

इ.स.१८१८ साली पेशवाईचा अस्त झाला आणि हिंदुस्थानवर इंग्रजांचे राज्य स्थापन झाले. याच काळात इंग्रजी वाड्:मयातील अगाध ज्ञान पाहून इंग्रजी भाषा शिकलेले आमचे विचारवंत थक्क झाले व वेगवेगळ्या विषयावर स्पष्ट स्वरूपात लेखन करू लागले. सुरवातीच्या काळात इंग्रजीतून

कांही निबंध भाषांतरीत करण्यात आले होते. त्यामुळे या निबंधाच्या भाषाशैलीत शुद्ध मराठी भाषेचा अभावच होता. मिसर फरार यांचा "कुटुंबप्रवर्तननीति" हा इंग्रजीतून मराठीत भाषांतरीत केलेला निबंध होता. त्यामुळे त्यातील मराठी शुद्ध स्वरूपात नव्हती. भाषाही इंग्रजी वळणाची व इंग्रजी शब्दांचा वापर कांही ठिकाणी दिसून येतो. त्यामुळे त्यामध्ये कृत्रीमता आली आहे.

दुस-या बाजूला पेशवाईचा अस्त झाला असता तरी त्या काळातील प्राकृत भाषेचे सावट अद्याप आमच्यावर होते. भाषेतील पंडिती वळण, आमच्या निबंधकारांच्यामध्ये आले ते त्यामुळे होय. त्या भाषेतील सुंदर शब्दालंकार व अर्थालंकार आमच्याकडील निबंधकारांच्यामध्येही आले. बाबा पदमनजी यांच्या भाषेतून प्राकृत स्वरूपाचे नेखन आढळते. तर विष्णु बुवांच्या लेखनातील भाषिक वैशिष्ट्यामध्ये वेदान्तातील भाषेची छाप होती. महाराष्ट्रातील संतानी ज्या मानवतावादाचा पुरस्कार केला. त्याचाच उद्घोष विष्णुबुवानी आपल्या "भावार्तसिंधू" मध्ये केला. महाराष्ट्रातील पुरोगामी विचारवंतानी ज्या पुरोगामी विचाराचा पुरस्कार केला होता तिच प्रगतीची मुल्ये त्यांनी आपल्या लेखनातून व्यक्त केली. बाबा पदमनजी यांनी आपल्या लेखनात सुसंस्कृत शब्द, म्हणी, वाक्यप्रचार यांचा वापर करून आशय सजविला सुचकता, सुमनिरिक्षण, समाजाला समजेल, रचेल पचेल, अशा स्वरूपाची भाषाशैली त्यांच्या लेखनातून दिसून येते. का.बा. मराठे यांच्या लेखनात मात्र संस्कृत व इंग्रजी भाषेचा प्रभाव होता. त्यामुळे त्यांची भाषाशैली समीक्षेबरोबर कांहीशी इंग्रजी वळणाकडे व संस्कृतकडे प्रवास करते. का.बा.मराठे यांनी इतर निबंधकारापेक्षा सर्वस्वी वेगळ्या स्वरूपाची रचना केली. त्यामध्ये समीक्षात्मक भूमिका घेतली. त्यामुळे त्यांच्या लेखनातील भाषेला एक चौकट निर्माण झाली आहे. तात्कालीन

वाङ्मयातील आशयाचे चिंतन करून त्यातील दोष दाखविण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला व असलेले दोष टाळण्याचे उपायही सांगितले आहेत. प्रथम नावल म्हणजे काय ? ते सध्या स्थितीत कसे आहे, त्यात कोणते दोष आहेत, आणि नावलाच्या योग्य कसोट्या कोणत्या या प्रकारची त्यांच्या लेखनाची रचना आहे. तर पुढे नाटक म्हणजे काय ? नाटकातील रस निर्मितीचे सामर्थ्य, नाटकाच्या कसोट्या, इ. मुद्दे स्पष्ट केले आहेत. त्यातून त्यांची सूक्ष्म वाङ्मयीन दृष्टी, नाटककार व कादंबरीकार यांना एक प्रकारचा बोध करण्याचीच आहे. हे दिसून येते.

* निष्कर्ष :

पेशवाईचा अस्त झाला आणि इंग्रजीसत्ता हिंदूस्थानवर आली. अव्वल इंग्रजी कालखंडात त्यांच्या वैज्ञानिक दृष्टी बरोबर अनेक गोष्टी भारतात आल्या. भाषांतरीत स्वरूपाचे साहित्यही येऊ लागले. या शिवाय मुद्रणकला ही सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट भारतात येऊन दाखल झाली. त्यामुळे वृत्तपत्र, मासिके, साप्ताहिके, यांच्या विकासाला निश्चितच हातभार लागला. १८३१ मध्ये "दर्पण", १८४० मध्ये "प्रभाकर", १८४१ मध्ये "ज्ञानोदय", १८४९ मध्ये "ज्ञानप्रकाश" या सारखी कांही मासिके, वृत्तपत्रे मराठी वाङ्मयात निर्माण झाली. याच वृत्तपत्रांनी व मासिकांनी समाजप्रबोधनाचे महत्त्वाचे कार्य केले. या वृत्तपत्रातून स्पष्ट लेखन येऊ लागले. हेच स्पष्ट लेखन पुढे निबंध म्हणून प्रसिद्ध झाले. यावेळी फारशी वाङ्मय-कला आपल्याकडे अस्तित्वात नव्हती. समाजातील सामाजिक, राजकीय, धार्मिक विषयावर लेख लिहिले जात होते. कोठूनही विषयाला सुरवात करून, मुख्य विषयाला अनुसरून विषयाची मीडणी केली जात होती. महत्त्वाच्या मुद्यावर परत परत विवेचन करून तो आशय समाजमनावर रुजविण्याचा प्रयत्न केला जात होता. असे एकंदर या काळातील निबंधाचे



स्वरूप होते. कोणत्याही लहानमोठ्या विषयाचे भाषांतर केले जात होते. यासाठी "मराठी ज्ञानप्रसादक" या मासिकाने मराठी निबंध वाङ्मय विकसित करण्यास चांगलाच हातभार लावला होता. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, बाळशास्त्री जांभेकर, दादोबा पांडूरंग, भाऊ महाजन, लोकहितवादी, बाबा पदमनजी, मिसेस फरार, यासारख्या निबंधकारांनी मराठी निबंधाचे प्राथमिक स्वरूप निश्चित केले. नीती बोध, सामाजिक सुधारणा, धर्मविषयक विचार, व्यवहारिक उपदेश, यासारखे विषय तात्कालीन निबंधकारांनी निवडले. "स्वदेशी लोकामध्ये विलायतेतील विद्यांचा अभ्यास अधिक व्हावा आणि या देशाची समृद्धी व येथील लोकांचे कल्याण या विषयी स्वतंत्रतेने व उघड रितीने विचार करावयास स्थळ व्हावे, मनोरंजन करणे, चालते काळाचे वर्तमान कळविणे, आणि योग्यतेस येण्याचे मार्ग दाखविणे. या गोष्टींची दर्पणकारास मोठी उत्कंठा आहे. म्हणून या गोष्टी साध्य होण्यासाठी जितका प्रयत्न करवेल तितका ते करतील." १५ या दर्पणच्या पहिल्या अंकाच्या वेळी जांभेकरांनी काढलेले उद्गारच वरील निबंधाचे स्वरूप व विषय निश्चित करतात.

=0=0=0=0=0=

संदर्भ - सूची
=====

- (१) फडकूले निर्मलकुमार : "लोकहितवादी कला आणि कर्तृत्व"
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
पहिली आवृत्ती, १९७३,
पृष्ठ क्र. २६
- (२) तत्रैव : पृष्ठ क्र. २६
- (३) फाटक म.वि. : "मराठी निबंध"
महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार, मुंबई.
पहिली आवृत्ती, १९५०
पृष्ठ क्र. ४५
- (४) सरदार गं.बा. : "सर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका"
मॉडर्न बुक डेपो, पुणे.
तिसरी आवृत्ती, १९७१
पृष्ठ क्र. ९१
- (५) इनामदार ना.र.(संपा.): "लोकहितवादींची शतपत्रे"
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन,
पुणे.
दुसरी आवृत्ती, १९६०
पृष्ठ क्र. २७८

- (६) फडकूले निर्मलकुमार : "लोकहितवादी कला आणि कर्तृत्व"
"उनि", पृष्ठ क्र. ७४
- (७) क-हाडकर के.सी. : "बाबा पद्मनजी कला आणि कर्तृत्व"
महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती
मंडळ, मुंबई.
पहिली आवृत्ती, १९७९.
पृष्ठ क्र. ३२.
- (८) सरदार गं.बा. : "अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका"
"उनि" पृष्ठ क्र. १०४.
- (९) फडकूले निर्मलकुमार : लोकहितवादी कला आणि कर्तृत्व"
"उनि" पृष्ठ क्र. ११९.
- (१०) जोग रा.श्री.(संपा.) : "मराठी वाङ्मयाचा इतिहास"
(खंड चौथा)
महाराष्ट्र साहित्य परिषद,
पुणे.
दुसरी आवृत्ती, १९७३.
पृष्ठ क्र. ५३२ - ३३.
- (११) फाटक म.वि. : "मराठी निबंध"
"उनि" पृष्ठ क्र. १२७
- (१२) जोग रा.श्री.(संपा.) : "मराठी वाङ्मयाचा इतिहास"
(खंड चौथा)
"उनि", पृष्ठ क्र. ५०३.

- (१३) फडकुले निर्मलकुमार : "लोकहितवादी कला आणि कर्तृत्व"
"उनि", पृष्ठ क्र. ७७.
- (१४) जोग रा.श्री.(संपा.) : "मराठी वाङ्मयाचा इतिहास"
(खंड चौथा)
"उनि", पृष्ठ क्र. ४८९.
- (१५) तत्रैव : पृष्ठ क्र. ६३.

=0=0=0=0=0=